

על הכיבוש: מאמרים

על נדוניות וכלות: ניתוח מבני של הכיבוש הישראלי

ניב גורדון*

תקציר. באמצעות ניתוח מנגנוני השליטה שסייעו לישראל לנהל את התושבים הפלסטינים, מאמר זה מנסה לחשוף את הסיבות שהובילו לשינויים הדרמטיים בשטחים הכבושים במהלך ארבעת העשורים האחרונים. התזה המרכזית שלי היא שמבנה הכיבוש, ולא מדיניות של ממשלה זו או אחרת, הוא שהוביל לתמורות בגדה המערבית וברצועת עזה. באופן ספציפי יותר, אטען שיחסי הגומלין בתוך ובין מנגנוני השליטה, כמו גם תופעות הלוואי והסתירות שהם ייצרו, תורמים להסברת השינויים בקונפיגורציה של סוגי הכוח בהם ישראל עשתה שימוש. השינוי בקונפיגורציית הכוח מאפשר בתורו להבין מדוע לאחר מלחמת 1967 הדגיש הממשל הצבאי את ה"פוליטיקה של החיים", שמטרתה לנרמל את הכיבוש, ומדוע כיום אנו עדים לפוליטיקה מְקַבְרִית, המאופיינת במספר הולך וגדל של הרוגים. חקירה מסוג זה מאפשרת לראות מעבר למסך העשן של הצהרות והכרזות מדיניות, ולעמוד על התנאים שבהם התפתח הסכסוך כפי שהתפתח.

"כששאלתי את אשכול מה נעשה עם מיליון ערבים, הוא ענה לי: 'אני מבין... שאת מעוניינת בנדוניה, אבל לא בכלה!'"

גולדה מאיר בפגישה של מפלגת מפא"י, שלושה חודשים לאחר מלחמת ששת הימים (Gazit, 1995, p. 135).

בשמונה ביוני 1967, שעות ספורות לאחר שכוחות הצבא הישראלי כבשו את הר הבית, ביקר את האתר שר הביטחון דאז משה דיין. משהבחין שחיילים תלו את דגל ישראל על כיפתו של מסגד אל-אקצה, ביקש דיין מאחד החיילים להסירו, בטענה שהצגת סמל הלאום הישראלי לעיני כל הינה מעשה פרובוקטיווי מיותר (Gazit, 2003, p. 162). מי שביקר בשטחים הכבושים הבחין ללא ספק בדגלי ישראל המתנופפים כמעט מעל כל מבנה שיראלי מאיישת, כמו גם מעל כל התנחלות ישראלית. יתר על כן, במשך שנות ה-80 וה-90 התנוסס דגל על האנטנות של מרבית הג'יפים והנגמ"שים שסיירו בכפרים הפלסטיניים. ביקורו המתקשר של אריאל שרון במתחם מסגד אל-אקצה בספטמבר 2000, מעשה שהצית את האינתיפאדה

* המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
ברצוני להודות ליובל יונאי, קתרין רוטנברג ולסוקרים האנונימיים על הערותיהם והמלצותיהם.

השנייה, יכול להיחשב כשלב האחרון בתהליך שהביא לביטול מורשתו האסטרטגית של ד"ר.

שינוי משמעותי נוסף שהתחולל במהלך השנים נוגע ליחסה של ממשלת ישראל לעצים, סמל החיים. בעוד שבשנת 1968 סייעה ישראל לפלסטינים לטעת כ-618 אלף עצים ברצועת עזה וסיפקה לחקלאים זנים משובחים של זרעים לירקות וליבולי שדה, הרי שבשלוש השנים הראשונות של האינתיפאדה השנייה הרסה ישראל יותר מ-10% מן האדמות החקלאיות ברצועה, ועקרה למעלה מ-226 אלף עצים (Coordinator of Government Operations in the Administered Territories, 1969, p. 39; Amnesty International, 2004, p. 18). הנפות הדגלים מצד אחד ועקירת העצים מן הצד השני מסמלים שינוי מהותי בדרכי השליטה של ישראל.

מסמכים צבאיים, כתבות בעיתונים וסדרת דוחות מעידים על כך שהכיבוש בשנות ה-60 וה-70 היה שונה מאוד מן הכיבוש שבשני העשורים העוקבים. כשהתחלתי את מחקרי על אודות הכיבוש, תהיתי על הדבר שגרם לישראל לשנות בכזו קיצוניות את אופן ניהול האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים. כיצד ניהלה ישראל את התושבים הפלסטינים בשנות הכיבוש הראשונות? מדוע שינתה את שיטות הניהול? ומהו הקשר בין השינוי באופני השליטה לבין השינויים שחלו בזירה הפוליטית? הסיבה שלא מצאתי תשובות מספקות לשאלות אלה טמונה, אני סבור, בסוג המחקר האקדמי שעסק בכיבוש הישראלי.

כמעט כל החוקרים שעסקו בתחום בחרו באחת מתוך שלוש נקודות מבט אלה: (1) היוזמות הדיפלומטיות השונות ויוזמות השלום בין ישראל לפלסטינים, כמו גם השפעותיהם של תהליכים בין-לאומיים וגלובליים על הכיבוש (כגון מלחמות 1973 ו-1982, המהפכה באיראן, פסגת עמאן ב-1987, שתי המלחמות במפרץ הפרסי וסיום המלחמה הקרה); (2) השפעתם של המוסדות הפוליטיים ושל הזרמים האידאולוגיים המרכזיים בישראל; (3) ההתנגדות הפלסטינית, בעיקר שתי ההתקוממויות של האוכלוסייה הפלסטינית.³ מחקרים אלה אמנם חיוניים מאוד להבנת היבטים מסוימים של הכיבוש, אולם מרביתם מציגים את השלטון הצבאי הישראלי כתופעה סטטית, כאילו מדובר בכיבוש יציב. אלה מהם שכן דנים בשינויים שחלו בשטחים הכבושים, מייחסים אותם לשינויים במדיניות הישראלית, להתנגדות הפלסטינית או לתהליכים גלובליים. ככלל, המחקר שהצטבר עד כה בתחום הפיק מידע מועיל, אך עדיין לא מספק. זאת בעיקר משום שהמדינה מוצגת כמעין גוף עצמאי היוזם מדיניות שאינה תלויה בהקשר הפוליטי, הכלכלי והחברתי, ולצד זאת מובילי ההתנגדות הפלסטינית מוצגים כמי שממוקמים באיזה מרחב נטול יחסי כוחות, ושפעולותיהם ואמונותיהם לא עוצבו על-ידי הכיבוש ואמצעי השליטה הישראליים. בעמודים הבאים אתבסס על מספר טיעונים של טימותי מיטצ'ל (Mitchell, 1991), המבקר את התפיסה לפיה המדינה היא יחידה אנליטית בלתי תלויה

- 1 חוקרים רבים ניתחו ממד זה של הכיבוש, בהם (Said (1992); Morris (2001); Chomsky (1999); Sela (1997); Shlaim, (2001)
- 2 מחקרים אלו כוללים את ורטל ואלדר (2004); (Dowty (2001); Aronson (1987); Arian (1997); Shafir & Peled (2001)
- 3 מחקרים שהדגישו את ההתנגדות הפלסטינית כוללים את שיף ויערי (1990); Hiltermann (2001); Carey (2001); (Lockman & Beinlin (1989); Migdal (2003); Kimmerling & Migdal (1991); Peteet (1991)

(statist approach), ואטען כי רבים מן השינויים שחלו בגדה המערבית וברצועת עזה היו וממשיכים להיות תוצאה של פרקטיקות השליטה המאפיינות את החיים תחת כיבוש. אף שמדינת ישראל נראית כשחקן החופשי לבחור במדיניות מסוימת ואף לשנות אותה לעתים, התבוננות מקרוב מגלה שהמדיניות, ובמיוחד שינוי המדיניות לאורך השנים, מעוצבים על-ידי אמצעי השליטה. הדבר תקף גם לגבי ארגוני ההתנגדות הפלסטיניים, כמו הפתח, החמאס והחזית העממית לשחרור פלסטין, וגם לגבי שחקנים בין-לאומיים כמו אונר"א (סוכנות הסעד והתעסוקה לפליטים פלסטינים של האו"ם) והצלב האדום. באופן ספציפי יותר, אני סבור כי יחסי הגומלין, תופעות הלוואי (excesses) והסתירות שנוצרו על-ידי אמצעי השליטה הישראליים מסייעים להבין את השינויים הדרמטיים שחלו במשך השנים בגדה המערבית וברצועת עזה; באמצעותם ניתן גם להסביר את המדיניות המקברית הנוכחית המאופיינת במספר גדל והולך של הרוגים.

ב"אמצעי שליטה" אינני מתכוון רק לכוחות ולמנגנונים המשתמשים בכפייה כדי לאסור, להדיר ולדכא אנשים, אלא למגוון מוסדות, פרקטיקות חברתיות, מנגנונים בירוקרטיים, אסטרטגיות משפטיות ומערכות תכנון פיזי של המרחב, הפועלים ביחד הן על הפרט והן על האוכלוסייה כולה במטרה ליצור צורות חדשות של התנהגות, מנהגים, טעמים, שאיפות ותשוקות. בעוד שכמה מן המוסדות האזרחיים, כמו מערכות החינוך והבריאות, מתפקדים כמנגנוני שליטה עצמאיים, המנסים לעתים קרובות לקדם את פרויקט הנורמליזציה, הם גם משמשים כסוכנים להכנסה ולהפצה של מגוון פרקטיקות שליטה נימיות (capillary). מטרתם ואופן תפקודם של מנגנוני שליטה נקבעים לעתים קרובות על-ידי ההקשר, כך שלעתים מנגנונים מסוימים רותמים בני אדם ומכוונים אותם באופנים שמרחיבים את האפשרויות הנתונות להם, בעוד שבמקרים אחרים משמשים אותם מנגנונים עצמם להגבלה ניכרת של האפשרויות. בכל צורות השליטה מעורב כוח; הן אינן משמשות רק לקידום מטרותיהם של מוסדות, אלא הן גם מעצבות עמדות מדיניות ושאיפות פוליטיות מסוימות (Foucault, 1979). יתר על כן, בשעה שהן מגבילות ומעצבות את התנהגותם של סוכנים חברתיים, הן גם מעוררות התנגדות. אמצעי שליטה מיושמים, אחרי הכול, על בני אדם, כלומר על אנשים המסוגלים להתנגד, ולא על חפצים. במילים אחרות, מנגנוני השליטה אינם רק מניחים מראש את התנגדות האנשים שהם צריכים לנהל, אלא גם תורמים לכינון ההתנגדות.

בהתאם לכך, בדפים הבאים אצביע על הבעייתיות בתפיסה השלטת, לפיה אמצעי השליטה המופעלים בשטחים הם תוצאה ישירה של מדיניות ישראלית או של התנגדות פלסטינית. אטען שדווקא יחסי הגומלין בתוך ובין מנגנוני השליטה, כמו גם תופעות הלוואי והסתירות שהם מייצרים, עזרו לכונן את המדיניות הישראלית ואת ההתנגדות הפלסטינית. כדי לבסס טענה זו אציג כמה דוגמאות היסטוריות המגלמות את האופן שבו נוהלו התושבים הפלסטינים. חקירה מסוג זה מאפשרת לראות מעבר למסך העשן של הצהרות והכרזות מדיניות, ובכך היא מבהירה מדוע התפתח הסכסוך כפי שהתפתח. ברצוני להדגיש, עם זאת, שלמרות התמקדותי באמצעי השליטה אינני מציע בשום אופן להתעלם מהשפעתם של השחקנים הפוליטיים על השינויים שחלו במהלך השנים בגדה וברצועת עזה. אולם משום שחוקרים ופרשנים אחרים כבר הדגישו את תפקידיהם של השחקנים השונים המעורבים בסכסוך, ודנו בהשפעות שיש לכוחות חיצוניים עליו, מטרתו של מאמר זה היא להשלים מחקרים שכאלה על-ידי הבלטת ההיבט המבני של הכיבוש.

רקע

מלחמת יוני 1967 הציתה מחדש את הבעיה הפלסטינית.⁴ בפעם הראשונה מאז מלחמת 1948 היה כוח ריבוני אחד ששלט על כל פלסטין המנדטורית, ובעיית "שני עמים, ארץ אחת" תפסה מחדש את מקומה בקדמת הבמה (Black & Morris, 1991, pp. 206–235; Dowty & Rubenstein, 1990). בנוסף לגדה המערבית, רצועת עזה ומזרח ירושלים, שהיו חלק מפלסטין תחת השלטון הבריטי, כבשה ישראל גם את רמת הגולן ואת חצי האי סיני. עוד לפני שהסתיימה הלחימה הקימה ישראל יחידות מינהל צבאי בשטחים שכבשה. בה בעת התייחסה ממשלתו של לוי אשכול באופן שונה לאזורי הכיבוש השונים, ובכך רמזה כבר מן ההתחלה של ישראל כוונות ברורות בנוגע לכל אזור.

הגדה המערבית, רצועת עזה וחצי האי סיני הושמו תחת ממשל צבאי, ולא הייתה שום כוונה להכיל אזרחות ישראלית על תושבי האזורים האלה. מזרח ירושלים, כמו גם 64 קמ"ר נוספים סביב העיר, שהיו שייכים ל-28 כפרים פלסטיניים בגדה המערבית, סופחו ב-27 ביוני, שבוועיים בלבד לאחר המלחמה, וישראל החילה את חוקיה על כל האזור הזה. מחיר הסיפוח של שטח זה היה שילובם החלקי של תושבי מזרח ירושלים בחברה הישראלית.⁵ רמת הגולן הוגדרה כשטח כבוש (היא סופחה רק בשנת 1981), אולם בניגוד מוחלט לגדה המערבית, רצועת עזה וחצי האי סיני, מן הרגע הראשון הוחל בה החוק הישראלי על-ידי צוים שפרסם המפקד הצבאי (Levi, 1982). מרבית תושבי הגולן ברחו או גורשו במהלך המלחמה, מה שהפך כ-100 אלף מוסלמים לפליטים, בשעה שישראל התירה ל-5,875 דרוזים, 385 עלווים ו-300 תושבי קונייטרה, רובם צ'רקסים, להישאר. למרות התנגדותם של 6,500 התושבים שנותרו ברמת הגולן, הם הפכו בהמשך לאזרחים ישראלים (Harris, 1978, p. 3).

מאחר שישראל התייחסה לכל אזור באופן שונה, מתרכז מאמר זה בגדה המערבית וברצועת עזה, האזורים שבהם נמצאים מרבית הפלסטינים שנכבשו בשנת 1967. למן ההתחלה הפגינה ישראל חוסר רצון לסגת משטחים אלה, והיא קיוותה לשלבם בשטחה שלה במועד מאוחר יותר. שאיפה זו ניתן לשייך לשני סוגים של מחשבה: צבאית ומשיחית. מנקודת מבט צבאית, השטחים שנכבשו זה עתה נחשבו נחוצים להגנה על גבולותיה של ישראל מפני התקפות חיצוניות, ומקורות המים בגדה המערבית נתפסו כמאגר ביטחון חיוני לעתודות המים המועטות של ישראל. מנקודת מבט משיחית, היו השטחים שנכבשו חלק מארץ ישראל התנ"כית, ולכן שייכים ליהודים. זרמי מחשבה אלה התלכדו לעתים קרובות ליצירת חזית מאוחדת (פייגה, 2002; Gordon, 2004). למשל, מיד לאחר הפיכתה של ישראל לעצמאית, הסכימו המפלגות הימניות, הציונים הדתיים וחלקים ממפלגות הפועלים כי גבולות שביתת

4 אף שארגון הפתח נוסד מספר שנים קודם לכן ופליטים פלסטינים הסתננו לישראל מאז 1948, העובדה שישראל שלטה בכל פלסטין המנדטורית חידדה באופן משמעותי את הסכסוך והציתה את המאבק הפלסטיני (Kimmerling & Migdal, 2003, pp. 240–259).

5 הסיפוח חל על השטח, בעוד שתושבים ניתנה האפשרות להחליט אם להפוך לאזרחים ישראלים, זאת תמורת ויתור על אזרחותם הירדנית. רק מספר קטן של תושבים נענה לדרישה. כל אלו שסירבו הפכו לתושבים, להבדיל מאזרחים, ולכן אין להם דרכון ישראלי והם אינם רשאים לבחור לכנסת (Felner, 1995; Stein, 1997).

הנשק של 1949 הם זמניים, וכי בעתיד תנסה ישראל להרחיב את שטחה. אצל חלק מהם ניוונה שאיפה זו מחזון צבאי, אצל חלקם מחזון משיחי, ואצל היתר – משני החזונות גם יחד. הבעיה הייתה שעל האדמה שנכבשה ב־1967 חיו אנשים רבים. ב־1948 נקטה ישראל בפעולות שהיום היינו מכנים בשם "טיהור אתני", ואשר במהלכן גורשו בכוח או ברחו כ־750 אלף פלסטינים מתוך אוכלוסייה של 900 אלף איש (Pappe, 2006). אולם ב־1967 "טיהרה" ישראל רק שני אזורים בגדה המערבית מתושביהם הפלסטינים: את בקעת הירדן (פרט ליריחו) ואת מובלעת לטרון. בבקעת הירדן ישראל נהגה כך כדי להבטיח את הגבול עם ירדן. ממובלעת לטרון גורשו התושבים הפלסטינים משום שהצבא הישראלי התנגד להימצאותם של כפרים פלסטיניים במקום שבו יוכלו לאיים על הכביש הראשי המוביל לירושלים.⁶ בסופו של דבר 200-250 אלף פלסטינים, שהם יותר מ־30% מתושבי הגדה המערבית (רבים מהם פליטי 1948), ברחו לירדן בזמן המלחמה או מיד לאחריה, ורק כ־17,000 מהם הורשו לבסוף לחזור (Gazit, 1995, p. 45). מכל מקום, כמיליון פלסטינים נותרו בגדה המערבית ורצועת עזה, וישראל הבינה עד מהרה שעליה להקים מערך של ממשל פנימי בשני אזורים אלה. חוסר הרצון להציע לתושבים הפלסטינים בגדה וברצועה אזרחות ישראלית נבע בעיקר משיקולים דמוגרפיים. ממשלות ישראל השונות טענו תמיד שישראל היא ביתם של היהודים, ולכן על היהודים להיות רוב ברור בשטחה. אחרי הכול, ישראל היא מדינה יהודית. אילו הייתה האזרחות הישראלית ניתנת לפלסטינים הכבושים, הרי שבתוך כמה עשורים הייתה האוכלוסייה היהודית מפסיקה להיות הרוב. משום כך, כבר מראשית הכיבוש, שלטה ישראל בשטחים תוך אבחנה ברורה בין האדמה שכבשה לבין האנשים שחיו עליה, או כמו שאמר לוי אשכול בציטוט שבפתח המאמר: "בין הנדוניה לכלה" (ורטל ואלדר, 2004, עמ' 13-81; Aronson, 1987, pp. 9-31).

בעקבות כך פותחה סדרת מנגנונים שמטרתם הייתה לנצל את האדמה הכבושה מבלי לספח אותה עד תום⁷ והופעלו מנגנונים ופרקטיקות שונות שנועדו לנהל את חיי הפלסטינים מבלי לשלב אותם בחברה הישראלית. המאמץ המתמשך להפריד את האדמה הכבושה מתושביה, שמשמעו למעשה ניסיון לצרף את הגדה המערבית ואת רצועת עזה לשטחי מדינת ישראל מבלי לשלב את האוכלוסייה הפלסטינית בחברה הישראלית, משקף את "הפשרה הפונקציונלית" של משה דיין, שנוסחה בניגוד לפשרה הטריטוריאלית של יגאל אלון. הפשרה של אלון התבססה על שרטוט גבולות המדינה במטרה להשיג "מקסימום ביטחון ומקסימום שטח לישראל עם מספר מינימום של ערבים", בעוד שדיין לא מיהר לכיוון של פשרה טריטוריאלית, ובמקום זאת הציע להעניק לפלסטינים את האפשרות לקיים צורה כלשהי של שלטון עצמי. חוסר רצונה של ישראל לצרף אליה את הפלסטינים הכבושים

6 לנתונים על ההשפעות הדמוגרפיות של מלחמת 1948, ראו (Morris 2003). במהלך מלחמת 1967 כ־70 אלף פלסטינים ברחו מעמק הירדן לגדה המזרחית בעקבות הפצצות חיל האוויר על כפרים ומחנות פליטים באזור זה. למדיניות ישראל במהלך מלחמת 1967 בעמק הירדן, ראו (Harris 1978). באזור לטרון הרסה ישראל ארבעה כפרים פלסטיניים וגירשה את תושביהם. למדיניות ישראל במהלך מלחמת 1967 באזור לטרון, ראו (Gazit 1995, p. 45).

7 כלומר בלי להכיל על השטח והתושבים את החוק הישראלי.

וההבחנה שהיא עשתה בין התושבים לאדמתם הפכו תוך זמן קצר להיות ההיגיון המניע של הכיבוש, היגיון שהשתנה רק מעט במהלך השנים.

המהירות היחסית שבה הוקמו ויושמו מנגנוני השליטה השונים אינה מקרית אלא היא תוצאה של נסיבות היסטוריות. ראשית, עד למלחמת 1967 הייתה הגדה המערבית מסופחת לירדן ורצועת עזה הייתה תחת שלטון מצרי, וישראל פשוט הפעילה מחדש כמה מן המוסדות והנהלים שיושמו לפני כן על-ידי שתי המדינות השכנות. שנית, כמה שנים לפני שפרצה המלחמה, הכינה ישראל תכניות מגירה לממשל צבאי בגדה המערבית וברצועת עזה "למקרה" ששטחים אלה יפלו לידיה.⁸ בראשית שנות ה-60 קיים הצבא הישראלי סמינרים שבהם נערכו סימולציות למקרה שיונהג שלטון צבאי ישראלי בשטחים אלה. יתרה מזאת, מדריך מקיף שכלל הוראות והנחיות להקמת מוסדות חוקיים ומנהליים לשלטון צבאי הוכן מראש וחולק לחיילים עוד לפני שהסתיימה המלחמה. חלק מן התכניות, וההיגיון שמאחוריהן, הקלו על הקמת מערך שלטון מורכב בשטחים ברגע שהם אכן נכבשו על-ידי ישראל (רונו, 1989, עמ' 18; Shamgar, 1982). לבסוף, הצבא גם הפיק לקחים מניסיונו בניהול האוכלוסייה הפלסטינית בתוך ישראל גופא וכן מהתקופה הקצרה של כיבוש עזה בשנת 1956 ותחילת 1957.⁹ אמנם כמה מן המנגנונים והנהלים ששימשו את הממשל הצבאי הפנימי (1948-1966) הועתקו לשטחים הכבושים, אך הנסיבות הפוליטיות והחברתיות השונות של שני האזורים, כמו גם שאיפותיה השונות של ישראל לגביהם, הובילו לכך שהמודל שנוצר בתוך ישראל שימש יותר לצורכי השוואה מאשר לחיקוי.

אחרי הכול, אחוז קטן יחסית של פלסטינים נותר במה שהפך להיות ישראל לאחר 1948. מרבית המנהיגים והמשכילים ברחו או גורשו מן המרכזים העירוניים והותירו אותם כמעט ריקים, בעוד שהפלסטינים שלא עזבו השתייכו ברובם לאוכלוסייה הכפרית הלא מאורגנת. כמו כן זמן לא רב לאחר המלחמה החליטה ישראל להציע לפלסטינים אלה אזרחות ולשלב אותם, לפחות באופן חלקי, בחברה הישראלית. נסיבות אלה הן שעיצבו את שיטות השליטה שהונהגו בממשל הצבאי הפנימי. בשטחים הכבושים, לעומת זאת, מרבית התושבים נותרו על מקומם במלחמת 1967; ההנהגה, הן העירונית והן הכפרית לא גורשה ולא ברחה, ולישראל לא הייתה שום כוונה לאזרח את הפלסטינים שזו עתה נכבשו. מנקודת מבטה של ישראל, ההבדלים הפוליטיים והחברתיים האלה חייבו צורת ממשל שונה, ודיין החליט להנהיג בשטחים מדיניות פתוחה יותר, כביכול מתערבת פחות, מזאת ששימשה לניהול הפלסטיניים בתוך תחומי מדינת ישראל.¹⁰ מדוחות צבאיים שפורסמו לאחר המלחמה עולה, כי כוונתה של ישראל הייתה ליישם מדיניות של נורמליזציה באמצעות עידוד לשלטון עצמי שיאפשר "לאוכלוסייה באזורים אלה להמשיך בחייה ובפעילויותיה כפי שעשתה עד לחמישה ביוני 1967" (Coordinator of Government Operations in the Administered Territories, 1970, p. 3).

8 לתוכניות המגירה של ישראל וההכנות של הצבא בכל הנוגע להקמת ממשל צבאי בגדה המערבית וברצועת עזה ראו (Gazit (1995, pp. 3–31). ב-1958 הגיש הרמטכ"ל חיים לסקוב הצעה מסודרת לכיבוש הגדה, אבל דוד בן-גוריון לא אישר את התכנית. ראו (Zak (1996, pp. 147–148).

9 לתיאור של חלק ממנגנוני השליטה שבהם ישראל עשתה שימוש במהלך הממשל הצבאי בתוך ישראל, ראו (Lustick (1980); Zureik (1979).

10 הרצאה של שלמה גזית באוניברסיטת תל-אביב, 10 ביוני 2006.

סוגי הכוח

למרבה הפלא, מחקרי מגלה שמרבית האמצעים שהופעלו לצורכי שליטה בגדה המערבית וברצועת עזה בשנים הראשונות לכיבוש עדיין שימשו את ישראל ארבעה עשורים מאוחר יותר. הצבא הטיל סגרים, גירש מנהיגים, הרס בתים, ערך מעצרים, עינה מעוכבים והגביל את התנועה גם מיד לאחר מלחמת 1967 וגם בתחילת המילניום החדש (Black & Morris, 1991, pp. 261–262). לא רק שמרבית האמצעים האלה עדיין נמצאים בשימוש היום, אלא שאמצעים חדשים מעטים מאוד נוספו במהלך השנים. על רקע זה אני טוען שהשינוי הדרמטי שחל באופן שבו ישראל שולטת באוכלוסייה הפלסטינית אינו נובע מהחלפת שיטות שליטה מסוימות באחרות, אלא הוא בעיקר תוצאה של הקונפיגורציה המסוימת של סוגי הכוח בכל תקופה.

טענתי היא כי המנגנונים והפרקטיקות השונות של שליטה שמופעלים בשטחים הכבושים מושפעים על-ידי שלושה סוגי כוח בסיסיים – משמוע (discipline), ביו-כוח (bio-power) וריבונות – וכי ההדגש המשתנה של סוגי הכוח האלה, ולא הפעלת אמצעי שליטה חדשים, הוא שעומד בבסיס השינויים שחלו במהלך השנים בכיבוש הישראלי (Foucault, 1979, 2003). לקונפיגורציה המשתנה של סוגי כוח אלה היו שתי השלכות ישירות: איכותית וכמותית. מנקודת מבט איכותית, אף שבמשך השנים הופעלו אותם מנגנונים ופרקטיקות של שליטה, הדגש על סוג מסוים של כוח עיצב את הדרך שבה עשו שימוש במנגנונים. מנקודת מבט כמותית, אף שכמעט כל אמצעי השליטה הופעלו מתחילת הכיבוש, בתקופות מסוימות חלקם הופעלו לעתים קרובות יותר כאשר הודגש הכוח הריבוני, אחרים כאשר הודגש הביו-כוח, ואחרים כאשר ההתמקדות הייתה במשמוע.

בשנים הראשונות לכיבוש הדגישה ישראל את הכוח הממשמע ואת הביו-כוח. כוח ממשמע הנו רצוף ופרוש לכל אורכו של המרחב החברתי. הוא פועל על המרכיבים הקטנים ביותר של האינטראקציות היום-יומיות במטרה ליצור ולפזר טווח שלם של נורמות ופרקטיקות חברתיות. משמוע פועל מלמטה בניסיון לבטל את ההבדלים ההתנהגותיים והמחשבתיים בין התושבים, ולהופכם לכנועים. בה בעת אמצעי השליטה המונעים על-ידי סוג הכוח הזה מאפשרים להבדיל בין התושבים ולקבוע את כישוריו ומאפייניו הייחודיים של כל פרט, כמו גם את פעילויותיו "החריגות" (Gordon, 2002a). אף שמשמוע שואף ליצור נורמליזציה דרך הֶרְגֵּמְנֵטִיצְיָה של חיי היום-יום, לעתים קרובות באמצעות הגברת התפוקה הכלכלית של התושבים תוך הקטנת המיומנויות הפוליטיות שלהם, חשוב להדגיש שאמצעי השליטה הממשמעיים אינם עקביים פעמים רבות (Foucault, 1990, pp. 88–97). ישראל, למשל, הרשתה לתושבים הכבושים לפתוח כמה אוניברסיטאות ובכך תרמה ליצירת שכבה מקצועית המורכבת מבעלי תואר אקדמי, אולם היא הגבילה את אפשרויות התעסוקה לפלסטינים משכילים לעבודה לא מקצועית, דבר שעורר לא מעט מרידות בקרב בוגרי האוניברסיטאות, שמצאו את עצמם מובטלים או מועסקים שלא בתחום הכשרתם. באופן זה עשויים אמצעי משמוע, במקרה זה האוניברסיטאות ושוק העבודה, לסתור אחד את השני, להתמוטט או להתפרק. הם יוצרים מרווחים לתמרון ולהתנגדות, ויכולים להיות מופנים למטרות הנוגדות את ההגמוניה שלשמה נועדו (Mitchell, 1991, p. 91).

למרות הניסיון של ישראל להדגיש את הכוח הממשמע בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, יישומם של אמצעי שליטה מסוג זה בשטחים היה שונה מיישומם במקומות אחרים בעולם. במרבית הארצות משמוע נועד לנהל אנשים באמצעות שילובם בחיי המדינה, הפיכתם לאזרחים. אולם מאחר שמעולם לא הייתה כוונה אמיתית לשלב את התושבים הפלסטינים ולהפוך אותם לאזרחים ישראלים, מטרת המשמוע לא הייתה לצרף את הפלסטינים לחברה הישראלית אלא להופכם לנתינים של המעצמה הכובשת. זוהי אחת הסיבות לכך שאמצעי השליטה שהופעלו לצורך ניהול האוכלוסייה הפלסטינית בתוך ישראל גופא היו כה שונים מאלו שהופעלו בשטחים הכבושים.

ביו־כוח אינו שולל את הטלת המשמעת, אלא כולל אותה ומעצב אותה, אך הוא מופעל בסדר גודל אחר, ומיישם סדרה של מכשירים ייחודיים. גם הוא רצוף ומפורז במרחב החברתי, אולם אם מטרת המשמוע היא לנהל את הנתין הפרטי, הרי שביו־כוח מנהל את הפרט רק בהיותו, או בהיותה, חלק מאוכלוסייה. ביו־כוח עוסק בניתוב תהליכים הקשורים לשיעורי תמותה, תוחלת חיים, פוריות האוכלוסייה, שיעורי ילודה, ההיגיינה של היישוב, חיסונים, מחלות הנפוצות באוכלוסייה, שיעורי אבטלה ודפוסי התעסוקה במונחים של גיל, מגדר, תחומי עיסוק, הכנסה לנפש וכן הלאה. מאמצה של ישראל להגדיל את שיעור הלידות המתרחשות בבתי החולים הפלסטיניים, למשל, הוא ביטוי להפעלת כוח מסוג זה. כדי לשלוט באוכלוסייה, משתמש ביו־כוח באמצעים סטטיסטיים ובשיטות מדעיות. הוא פועל דרך שורה של מוסדות המתאמים, מסדירים ומוסוטים טיפול רפואי, מדיניות ופרקטיקה כלכלית וכד', ובה בעת הוא תוחם ומעצב את הספרה הפוליטית ומנרמל את תחומי הידע (Foucault, 2003, pp. 246–247).

מטרתו של הביו־כוח אינה להשפיע על התנהגותו של פרט כלשהו כאינדיווידואל, אלא להשפיע על מגמות חברתיות רחבות. דוגמה לכך היא הנמכת שיעורי התמותה, עידוד הכלכלה, יצירת שגשוג, עיצוב הזהות הקולקטיבית של האוכלוסייה – כל זאת במטרה לדכא את הלאומיות הפלסטינית. כמו במשמוע, גם המנגנונים המשמשים את הביו־כוח נועדו להפיק אנרגיה כלכלית מהנתינים, אולם במקום למשמע את הפרט, הביו־כוח מסדיר את פעילות האוכלוסייה כולה. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה הושם דגש על ביו־כוח, כמו גם על משמוע, במטרה לנרמל את הכיבוש על־ידי יצירת שגשוג בגדה המערבית וברצועת עזה. כמו כן הוקדשו מאמצים רבים למחיקת כל הסמלים הקשורים ללאומיות הפלסטינית. ישראל קיוותה שהפלסטינים יתרגלו ויסתגלו לכיבוש.

במקביל, ישראל מעולם לא נמנעה מלנצל את סוג הכוח המסורתי יותר, כוח הזרוע של הריבון. באומרי כוח ריבוני אני מתכוון ליכולת לכפות מערכת חוקים, ולהפעיל את הצבא והמשטרה כדי לכפות את "שלטון החוק" או להשעות אותו (Foucault, 1980; Schmitt, 2006). סוג זה של כוח מופעל באמצעות זרועות המשפט והביצוע של המדינה, ועל־פי רוב הוא מופעל מלמעלה למטה, באופן קטוע, כלומר הוא נוטה להופיע רק במקרה שהחוק מופר על־ידי פרטים כלשהם בחברה או שהוא מושעה על־ידי הריבון. במקרה שלנו משמעו של כוח זה הוא יישומה של מערכת חוק הרואה בכל צורות ההתנגדות הפלסטינית טרור, והפעלת כוחות הביטחון לדיכוי כל גילוי של "טרור". באותה עת הפכה מערכת החוק הזאת לאמצעי נישול, שבאמצעותו גולה ישראל אדמות ורכוש של פלסטינים.

המנשר השני שפורסם על-ידי המושל הצבאי ב־7 ביוני 1967, יום הקמת הממשל הצבאי, הוא דוגמה מייצגת להפעלת כוח ריבוני. כך נקבע במנשר: "כל סמכות של שלטון, חקיקה, מינוי ומינהל לגבי האזור או תושביו תהא מעתה נתונה בידי בלבד ותופעל רק על-ידי או על-ידי מי שיתמנה לכך על-ידי או יפעל מטעמי".¹¹ מנשר זה ממשיך וקובע כי כל החוקים שהיו קיימים לפני תחילת הכיבוש יהיו תקפים כל עוד אין הם סותרים את המנשר או כל צו אחר של המפקד הצבאי. בכך המנשר מדגיש את העובדה שבכוחו של המפקד הצבאי לא רק לחוקק ולאכוף חוקים אלא גם לבטל או להשעות חוקים (Agamben, 1998, 2005; Schmitt, 2006). לאחר שהשלטון הישראלי בשטחים התבסס, הופחת השימוש בכוח הריבוני, ובמשך למעלה מעשור עוצבו מרבית אמצעי השליטה על-ידי שני סוגי הכוח האחרים, הכוח הממשמץ וביר-כוח.

חשוב להדגיש כי על-פי רוב שלושת סוגי הכוח פועלים במקביל ומהווים חלק בלתי נפרד מצורות ממשל מודרניות (Foucault, 1991). ממשל במשמעות זו אינו מתייחס רק למוסדות ולפרקטיקות השייכים למדינה, אלא למגוון רחב של מנגנונים, פרקטיקות ופעולות שנועדו לעצב את ההתנהגות של ההתנהגות (conduct of conduct). אין מדובר רק במוסדות שונים, כגון משפט, דת, כלכלה וכד', אלא גם בדרכים שבהן כל פרט מושל בעצמו או בעצמה (Dean, 1999, p. 11). למשול בגדה המערבית וברצועת עזה משמעו לעצב, לווסת ולנהל את המוסדות הכלכליים, החינוכיים, הרפואיים והפוליטיים הקיימים שם, כמו גם את הנטיות, הזהות וההתנהגות של כל תושב. אחת המטרות המרכזיות של צורות הממשל המודרניות היא ביטחון, ולא רק במשמעות הצרה של הפעלת צבא, משטרה וש"כ. ביטחון במובנו הרחב כולל את ניהול הכלכלה כמו גם הבריאות, החינוך והרווחה הסוציאלית של האוכלוסייה. הוא כולל, אם כך, את כל אותם המוסדות והפרקטיקות שמטרתם להגן ולתחזק את התהליכים הדמוגרפיים, הכלכליים והחברתיים המתקיימים באוכלוסייה (Dean, 1999, pp. 19–20). אף ששלושת סוגי הכוח פועלים בדרך כלל זה לצד זה, טענתי היא שהקונפיגורציה המסוימת שלהן היא שקובעת את צורת הממשל. ממשל מסוים עשוי להדגיש את המשמץ ואת הביר-כוח ולהעניק משקל מועט יחסית לכוח ריבוני, בעוד שממשל אחר עשוי להדגיש את הביר-כוח והכוח הריבוני ולהקדיש פחות משאבים למשמץ.¹² ייחודה של הקונפיגורציה הוא בקביעת האופן שבו היא מנהלת את הפרטים ואת האוכלוסייה, אך שום צירוף אינו מקובע; תהליכים מסוימים עשויים להשפיע על היחסים שבין סוגי הכוח, ועל שינוי הדגשים ביניהם, ובעקבות כך לשנות את האופן שבו החברה מנוהלת ונשלטת.¹³

11 "מנשר בדבר סדרי שלטון ומשפט" (מנשר מס' 2, 7.6.67), קובץ מנשרים, צוים ומינויים איזור יהודה ושומרון.

12 הניתוח שלי מראה כי ההבחנה החדה בין כוח ריבוני, ממשמץ וביר-כוח אינה עומדת במבחן המציאות. למשל, מנגנוני שליטה הפועלים בשירות של כוח ריבוני על-פי רוב הם גם בעלי ממד ממשמץ, בעוד שבמנגנוני שליטה ממשמעיים תמיד יש עקבות של אלימות ריבונית.

13 למרות הקושי לשמר את ההבחנה בין כוח ריבוני, ממשמץ וריבוני, הדגש של סוג אחד של כוח וחוסר הטעמה של כוח אחר משקף את אופן השימוש במנגנוני השליטה, ולכן ההבחנה חשובה. פוליטיקה של חיים שונה באופן מהותי מפוליטיקה של מוות, וניתן לתחזק אותה תוך הדגשה של כוח ממשמץ וביר-כוח.

השינוי בקונפיגורציה של סוגי הכוח אינו מוביל בהכרח להחלפת אמצעי השליטה המשמשים לניהול התושבים, אך הוא משנה את האופן שבו הם פועלים. כך, לדוגמה, בשנים הראשונות לכיבוש שימשו בתי הספר בשטחים להעברת תחומי ידע לתלמידים במטרה לנרמל את הכיבוש. אולם מאוחר יותר, כאשר ילדים שהיו בדרכם חזרה מבית הספר זרקו אבנים על משרדי הממשל הצבאי, החליט הצבא לסגור בתי ספר. בדרך זו הפך בית הספר ממוסד שתפקידו לעודד הפנמה של נורמות ותחומי ידע מסוימים למכשיר ענישה קולקטיבית (Graham-Brown, 1984). במילים אחרות, אותו מוסד שליטה ששימש להעברת הנורמה הפך לאמצעי ענישה, כאשר התושבים הפלסטינים לא קיבלו את הנורמות שהכתיבה ישראל. חשוב להדגיש, עם זאת, שבנקודה היסטורית כלשהי ישראל אמנם נשענה על סוג אחד של כוח יותר מאשר על סוגי כוח אחרים, אך כל שלושת סוגי הכוח פועלים יחד וקיים רצף מתמיד של שליטה, כך שאין הפוגות או אזורים חופשיים נטולי כוח (Foucault, 1980, pp. 107–108; Deleuze, 1992).

תופעות לוואי וסתירות

טענתי אינה מסתכמת בזאת ששינוי הקונפיגורציה של הכוח מסביר את השינוי באופי הכיבוש, אלא שיחסי הגומלין, תופעות הלוואי והסתירות שבתוך ובין מנגנוני השליטה עיצבו את הקונפיגורציה של סוגי הכוח. זהו המקום שבו אני מתרחק באופן ברור מן הגישה הרואה במדינה יחידה אנליטית בלתי תלויה (statist approach). מעקב אחר הגינאולוגיה של אמצעי השליטה של ישראל וניתוח של יחסי הגומלין ביניהם מלמדים שתופעות הלוואי והסתירות שנוצרו עליהם סייעו להסיט את הדגש מסוג כוח אחד לאחר, ועלידי כך לעצב את המדיניות הישראלית וההתנגדות הפלסטינית. זו הטענה העיקרית שברצוני לבסס.

ב"תופעות לוואי" אני מתכוון לתוצאות שאינן חלק ממטרתם המקורית של אמצעי השליטה. הטלת עוצר, למשל, מגבילה את תנועת האוכלוסייה לשטח מסוים, אבל היא גם יוצרת אנטגוניזם; הקמת התנחלות על ראש גבעה נועדה להפקיע אדמות, לחלק את המרחב, ולפקח על הכפרים הפלסטיניים שלמרגלות הגבעה, אך היא גם מדגישה את העובדה שהכיבוש אינו זמני (Segal & Weizman, 2003; Weizman, 2007). עד שנת 1987 הצליחה ישראל להפקיע כ-40% מהגדה המערבית ורצועת עזה, ולהקים כ-125 התנחלויות בשני אזורים אלה, שבהם התגוררו כ-60 אלף מתנחלים (Benvenisti & Khayat, 1987, pp. 112–113; Lein, 2002, p. 18; Roy, 1995, pp. 175–181). אחד היו עדים לגזל הקרקעות מידיהם ולכניסתם של אלפי אזרחים יהודים מישראל לשטחי הגדה והרצועה, ושמצד שני נאמר להם כי הכיבוש צפוי להסתיים במהרה?

בנוסף לכך, יחסי הגומלין שבין מנגנוני השליטה יצרו שני סוגי סתירות. סוג אחד נוצר בתוך מנגנון השליטה עצמו. ייתכן שהסתירה הפנימית הבולטת ביותר היא זו שנבעה מפרויקט ההתנחלויות. הפתרון של מדינה אחת בין עמק הירדן לים התיכון, שבה אין ליהודים רוב, הפך לסביר יותר ויותר עם הפקעת אדמות נוספות והעברת עשרות אלפי יהודים לשטחים הכבושים. סוג אחר של סתירה נוצר בעקבות יחסי הגומלין בין מנגנוני שליטה שונים. הכנסת עובדים פלסטינים לישראל, אשר שימשה, בין השאר, ליצירת שגשוג

כלכלי בשטחים הכבושים ועל-ידי כך לנרמול הכיבוש, הסתיימה, כפי שנראה בהמשך, בחיזוק התנועה הלאומית הפלסטינית שהובילה את ההתקוממות נגד ישראל. לתופעות לוואי וסתירות שכאלה היה חלק בעיצוב הזירה הפוליטית. הן עוררו את ההתנגדות הפלסטינית, אשר, בתורה, השפיעה על שינוי המדיניות של ישראל. מכאן שלאמצעי השליטה עצמם הייתה השפעה מכרעת על התהליכים הפוליטיים המקומיים ועל אופיו המשתנה של הכיבוש. משום כך, על מנת להגיע להבנה טובה יותר של הכיבוש, יש לבחון את אמצעי השליטה ולחשוף את האופן שבו הם יצרו תמורות פנימיות וכך עיצבו הן את מבנה הכיבוש והן את המדיניות הישראלית כלפיו.¹⁴ עם זאת חשוב להדגיש שהצגה של הישראלים והפלסטינים כאילו היו מושאים של ההיסטוריה ולא גיבוריה היא מטעה. הישראלים אחראים ליצירת הכיבוש, להתמדה בו ולתוצאותיו, ואילו הפלסטינים אחראים להתנגדות ולתוצאותיה. אולם האינטרסים והשאיפות של הישראלים והפלסטינים, כמו גם דרך התנהלותם, מכוננים, לפחות בחלקם, על-ידי מנגנוני השליטה.

השנים הראשונות

כדי להראות את הדרך שבה אמצעי השליטה הובילו לטרנספורמציה של הכיבוש על-ידי עיצוב המדיניות הישראלית וההתנגדות הפלסטינית, יש לחשוף את הגינאולוגיה של השליטה, תוך הדגשת יחסי הגומלין שבין מנגנוני השליטה השונים והתפתחותם לאורך השנים. ניתוח היסטורי מסוג זה נמצא הרחק מעבר לגבולות מאמר זה, ואני מקדיש לו ספר שלם שעומד לצאת לאור בקרוב. בפרויקט המחקר הנרחב שלי אני מחלק את הכיבוש לחמש תקופות: הממשל הצבאי (1967-1980), המנהל האזרחי (1981-1987), האינתיפאדה הראשונה (1988-1993), שנות אוסלו (1994-2000) והאינתיפאדה השנייה (2001 – עד ימינו). תקופות אלה, כמובן, קשורות אורגנית וחופפות זו לזו, ואחדות מהן ניתן לחלק לתקופות משנה. אף שהן מתרחשות במקביל לאירועים היסטוריים, ולכן נדמה שהן נובעות מן הראייה המדינית, בחינה מדוקדקת מגלה שכל תקופה מאופיינת בקונפיגורציה ייחודית של אופני הכוח, ובהתאם לכך בהדגשה של אמצעי שליטה מסוימים. הטענה המונחת בבסיס המחקר כולו היא, אם כן, שהמדיניות הישראלית וההתנגדות הפלסטינית המאפיינות כל תקופה עוצבו, לפחות באופן חלקי, על-ידי מנגנוני השליטה ותופעות הלוואי והסתירות שלהם. מפאת קוצר היריעה אסתפק כאן בהצגה כללית של שנות הכיבוש הראשונות, על מנת להראות כיצד אותן צורות שליטה ששימשו לניהול האוכלוסייה בעשור הראשון יצרו סדרת סתירות שהובילו הן להתנגדות הפלסטינית והן לשינוי במדיניות של ישראל.

עוד לפני שהסתיימה מלחמת 1967, נראה כי שר הביטחון דאז, משה דיין, הבין שכוחה של ישראל רב ביותר כאשר הוא מוסווה, ומטרתו המוצהרת הייתה "הפיכת הכיבוש לבלתי נראה". כפי שציין שלמה גזית, שמונה להיות מתאם הפעולות בשטחים מיד לאחר הכיבוש, מטרת הממשל הצבאי הייתה ליצור מצב שבו "תושב האזור יכול להיוולד בבית חולים, לקבל

14 אני משתמש במונח "מבנה" לא במובנו הנוקשה והטוטלי. המבנה של הכיבוש אינו חיצוני לחיי היום-יום בגדה המערבית וברצועת עזה, ולכן הוא מגוון ומשתנה.

תעודת לידה, לגדול ולרכוש השכלה, להתחתן וללדת את ילדיו ואת נכדיו ולהגיע לשיבה טובה – כל זאת בלי סיוע של פקיד או בעל תפקיד ישראלי כלשהו, ובכלל מבלי לראות אחד שכזה" (Coordinator of Government Operations in the Administered Territories), 1970, p. 4).

ישראל, כמובן, לא היססה להשתמש באמצעי כפייה אלימים במאמציה לנהל את האוכלוסייה הכבושה. לדוגמה, מיד לאחר המלחמה נחסמו גבולות הגדה המערבית ורצועת עזה, וכוחות הביטחון הישראליים דיכאו בכוח את ההתנגדות הפנימית. הצבא הטיל עוצר, גירש מנהיגים, הרס בתים וסגר בתי ספר ובתי עסק (Black & Morris, 1991, pp. 261–262). אבל בגדה פעולות מסוג זה התקיימו בעיקר בשנתיים הראשונות, עד שהתבסס הכיבוש. ברצועת עזה ארגנו הפלסטינים התנגדות חמושה, אולם אחרי שהיא חוסלה ב־1971, החלה ישראל ליישם שם אמצעים דומים לאלה שיישמה בגדה המערבית, שם החרב שימשה במהלך שנות ה־70 כאיום מתמיד ורק לעתים רחוקות כנשק ממשי להשמדה.¹⁵ מיד בתום המלחמה השתלטה ישראל גם על כל המוסדות האזרחיים המשמשים לניהול חברות מודרניות. לדוגמה, כבר ביולי 1967 החלו השלטונות הישראליים לבחון ספרי לימוד, וצנזרו כל גילוי של היסטוריה ולאומיות פלסטינית. תכנית הלימודים הוגבלה לחומר שבספרי הלימוד המאושרים מראש, והמורים לא הורשו להעשיר את תכנית הלימודים. באופן לא מפתיע ההתנגדות הפלסטינית הנרחבת הראשונה הייתה תגובה לניסיונה של ישראל לפסול ספרי לימוד ששימשו בבתי ספר פלסטיניים.¹⁶ במקביל ישראל שללה ממורים פלסטינים את הזכות לעסוק בפעילות פוליטית כלשהי, החל מהצטרפות למפלגה וכלה בהבעת תמיכה במפלגה כלשהי. היא אסרה על השתתפות בשביתות או בעצרות מחאה, כמו גם על כתיבת מאמרים לעיתונות בלי אישור מוקדם (Graham-Brown, 1984, p. 77). פעולות אלה מייצגות את ניסיונה של ישראל למשמע את הפלסטינים על־ידי הדחיקת הנושא הלאומי. בהמשך למגמה זו, עודדה ישראל צורות הזדהות חלופיות שיצרו פילוגים בחברה הפלסטינית. אין זה שישאל המציאה או הכניסה לשטחים צורות חדשות של הזדהות, אלא שהיא ניסתה לחזק ולהעצים כמה מן הצורות הקיימות במטרה להתמודד עם התערורות המחודשת של הלאומיות הפלסטינית. בהתאם לכך היא עודדה הזדהות עם ה"חמולה", המשפחה המורחבת. ישראל העניקה הטבות וזכויות יתר לראשי החמולות במטרה לחזק את המוסדות ואת אופני ההזדהות המסורתיים (Aronson, 1987; Hiltermann, 1991; Ma'oz, 1984). היא גם עודדה הזדהות דתית באמצעות תמיכה במנהיגים ומוסדות דת, הן כדי לבלום את התנועה הלאומית שהייתה חילונית ביסודה והן כדי להדגיש את ההבדלים בין הפלסטינים המוסלמים לנוצרים, ובכך ליצור חיכוך בין קבוצות דתיות. אכן כן, במשך שנים רבות טענו קצינים ישראליים שעליית הפונדמנטליזם המוסלמי בשטחים הכבושים תנטרל את השפעת אש"פ, ולכן הם חיזקו את האחים המוסלמים. ישראל התירה לאחים

15 על הפעילות הפלסטינית בסוף שנות ה־60 ו־1970 ברצועת עזה כמו גם על התגובה של ישראל, ראו Black & Morris (1991, p. 262); Roy (1995, p. 105); Weizman (2007, p. 70).

16 ישראל פסלה ספרי לימוד או צנזרה חלקים מהם כאשר הם כללו אמירות אנטי־ישראליות ואנטישמיות או מאווים לאומיים. רשימה של 55 ספרים שישראל החליטה לפסול מופיעה בצו 107 מ־27 באוגוסט 1967.

המוסלמים להשתלט על הוואקף, ששלט על כ-10% מהנדל"ן ברצועת עזה ועל נכסים רבים בגדה המערבית, והעסיק מאות עובדים (שיף ויערי, 1990, עמ' 223-225; Tamari, 1990). לבסוף, ישראל עודדה גם הזדהות עם המרחב הגאוגרפי המקומי, ובדרך זו ניסתה להסית את האוכלוסייה הכפרית נגד העירונית ואת האוכלוסייה המקומית נגד הפליטים. הדגשת צורות הזדהות אלה הייתה מכוונת, והיא נועדה למוסס את אחדות החברה הפלסטינית כמו גם להכשיל את הניסיונות לעורר מחדש את הלאומיות הפלסטינית. המטרה הייתה לאפשר למנהיגות המסורתית להישאר בתפקידי ההנהגה.

המאפיין המרשים ביותר של שנות הכיבוש הראשונות היה, עם כל זאת, ניסיונה של ישראל לשפר את רמת החיים של האוכלוסייה ולהביא לשגשוג כלכלי, גם אם בו בזמן היא חתרה תחת ניסיונות הפלסטינים ליצור כלכלה עצמאית. כל המעיין בדוחות הצבאיים ימצא שם דיונים מתמשכים על הדרכים להורדת רמת האבטלה ויצירת צמיחה כלכלית, דבר שנחשב בעיני הממשל הצבאי כאמצעי למניעת תסיסה חברתית והתנגדות. כבר בעיצומה של המלחמה סיפקה ישראל לפלסטינים שירותים חקלאיים במטרה להציל יבולים ולמנוע מוות של חיות משק. וכאשר שככו הקרבות הפעילה ישראל מספר תכניות לשיפור התפוקה הכלכלית. כך למשל מעיד דוח צבאי שנכתב ב-1969:

במהלך פעולה וטרינרית סומנו כל עדרי הבקר, שכללו כ-30,000 ראש, וקיבלו זריקות נגד מחלת הפה והטלפיים. הבקר עובר בדיקות שחפת, והפרות החולות נקנות על-ידי הממשל הצבאי כדי להישחט בלי לגרום הפסד לחקלאים. כל משק העופות – כחצי מיליון ראש – קיבל חיסונים נגד מחלת ניוקסל. כתוצאה מחיסונים אלה חלה ירידה תלולה במקרי המוות של עופות למקרים ספורים לעומת 60% בעבר. אלפי כלבים הושמדו כדי למנוע התפשטות של כלבת (Coordinator of Government Operations in the Administered Territories, 1970, p. 11).

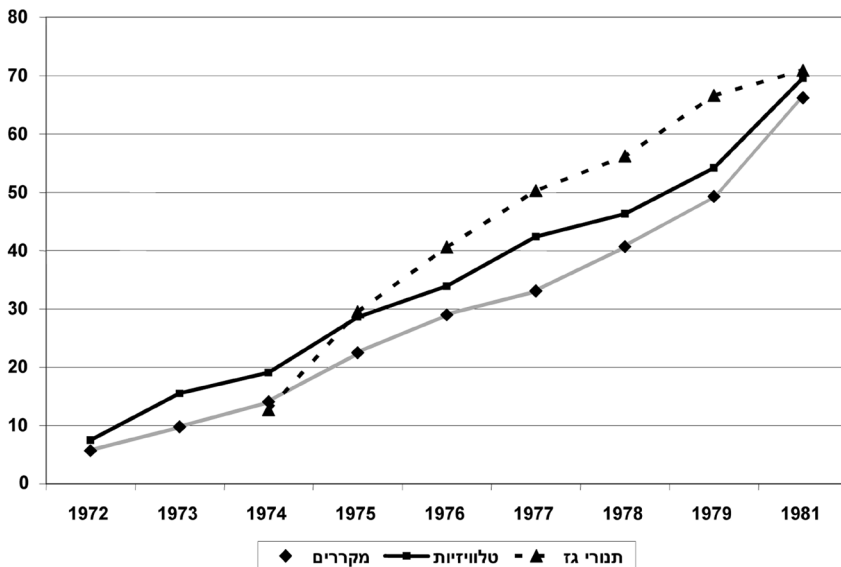
פסקה זו מעידה על כך שישאל יישמה באופן מידי שיטות עדכניות של פיקוח, כולל בקרת מספר ראשי הבקר והעוף ומעקב אחר המחלות שבהן לקו ואחר מספר מקרי המוות שנגרמו מחולי. ברור שלישראל היה אינטרס למנוע מחלות מידבקות, שכן נגיפים וחיידקים אינם נחסמים בקו הירוק. אך גם היה לה אינטרס בהגדלת התפוקה של החקלאים הפלסטינים. הפעלת תכנית החיסון הפחיתה משמעותית את שיעור תמותת חיות המשק, והיא העלתה במידה ניכרת את התפוקה החקלאית. יתרה מזאת, המדיניות של קניית הבהמות החולות מן החקלאים מעידה על כך שלישראל היה עניין כן בהבטחת מחייתה של האוכלוסייה הפלסטינית. דומה שההיגיון היה לנסות לכונן את צייתנותם של התושבים הכבושים על-ידי העלאת רמת החיים שלהם ושינוי סגנון הצריכה של האוכלוסייה. צורות הניהול שעודדו פוליטיקה של חיים (politics of life) הפכו למרכזיות משעה שישראל שמה דגש על "כוחו של הרועה" (pastoral power). כוח זה, לפי מישל פוקו, אינו שואף להשיג גאולה אישית בעולם הבא, אלא מכוון להשגת גאולה של האוכלוסייה כולה בעולם הזה באמצעות הבטחת בריאותה, רווחתה ושגשוגה (Foucault, 1982).

עד לשנת 1976 ישראל גם הציעה לתושבים הכבושים הלוואות פיתוח שנועדו לקניית טרקטורים, ציוד חקלאי ומכונות (Roy, 1995, p. 222). בעקבות זאת בין השנים 1968-

1972 עלתה התפוקה החקלאית בשטחים ב־16% מדי שנה. בין 1973-1976 התייצבה הצמיחה החקלאית, ובין 1977-1980 היא עלתה בשיעור של 11% מדי שנה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1996, עמ' 20). יתר על כן, הכנסתם של עובדים פלסטינים לכוח העבודה הישראלי לא רק סיפקה עבודה זולה לשוק הישראלי, ובכך ענתה על צורכי הכלכליים של ישראל, אלא גם השפיעה באופן מכריע על רמת החיים של האוכלוסייה. החדירה של העובדים הפלסטינים לשוק העבודה הישראלי הייתה, לפי בנק ישראל, "הגורם העיקרי מאחורי תנופת ההתפתחות [בשטחים הכבושים] בשנים הראשונות" (Meron, 1983, p. 6). ראוי לציין את מהירות השתלבותם של העובדים. כבר ב־1968, שנה אחת לאחר המלחמה, מצאו 6% מכוח העבודה הפלסטיני עבודה בישראל. ב־1974 כבר עבדו בישראל 69,400 פלסטינים, שהיוו 33% מכוח העבודה בשטחים. ערב האינתיפאדה הראשונה (1987) מנה כוח העבודה הפלסטיני 277,700 בני אדם, שמתוכם 108,900 הועסקו בישראל (39.2%), תופעה שאין לה אח ורע בשאר העולם (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1996, עמ' 125). יש לציין כי מספרים אלה אינם מייצגים את מלוא היקף התופעה, שכן הם מתייחסים רק לעובדים שמצאו עבודה בערוצים רשמיים, ואינם כוללים עובדים לא רשומים. מספר העובדים הלא רשומים שנכנסו לישראל השתנה במהלך השנים, וההערכות הן שמדובר ב־40%-70% יותר מהמספרים שצינו לעיל (Lein, 1999, p. 8).

לפחות בשנים הראשונות, הפלסטינים שעבדו בישראל הרוויחו סכומים שהיו פי 10 עד 100 (תלוי במקצוע) יותר ממה שהיו מרוויחים אילו עבדו בשטחים. בעקבות זאת השכר היומי הממוצע של כל המועסקים בגדה המערבית עלה ב־35% בתקופה שבין 1970 ל־1974, וב־13% בתקופה שבין 1974 ל־1979. ברצועת עזה העלייה הייתה בשיעור של 50% בתקופה שבין 1970 ל־1974 וב־18.4% בתקופה שבין 1974 ל־1979 (United Nations, 1980). בשנים 1968-1972 עלה התל"ג מדי שנה ב־16% בגדה המערבית וב־20% ברצועת עזה. ב־1973-1980 המשיכה הצמיחה הכלכלית, אמנם בקצב אטי יותר, אך עדיין מרשים, עם צמיחת תל"ג שנתית של 9% בגדה המערבית ו־6% ברצועת עזה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1996, עמ' 18).

במקביל לצמיחה הכלכלית המהירה חלה גם עלייה מרשימה בצריכה הפרטית בממוצע שנתי של 13% בגדה המערבית ו־15% ברצועת עזה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1996, עמ' 17). בעוד שב־1968 עמדה ההוצאה לצריכה לנפש על 517 שקל בגדה המערבית ועל 222 שקל ברצועת עזה (במחירי 1986), הרי שעד שנת 1974 הגיעה ההוצאה ל־1,033 שקל בגדה המערבית ול־474 שקל ברצועת עזה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1996, עמ' 86, 105). העלייה המהירה בהוצאות הצריכה הפרטית אמנם קשורה בכיור לצמיחה כלכלית, אולם חשוב להדגיש שהצמיחה לא נבעה מהתפתחות כלכלית, אלא היא שיקפה למעשה את מידת התלות הפלסטינית בישראל, שכן היא נבעה בעיקר מכניסת העובדים הפלסטינים לשוק העבודה בישראל.

מספר מקררים, תנורי גז וטלוויזיות, כאחוז מכל משקי הבית ברצועת עזה¹⁷

לסיכום, ניתן להסיק בוודאות שבשנים הראשונות שלאחר המלחמה העלתה ישראל את רמת החיים בשטחים הכבושים על-ידי יצירת שגשוג כלכלי. בה בעת הפעילה ישראל אמצעי שליטה שונים שדיכאו כל גילוי של לאומיות וחזקו את האליטות המסורתיות במגוון דרכים, תוך הסתייעות בירדן, ששימשה כבאת כוחה בניהול האוכלוסייה.

המטרה הייתה להעלות את תפוקתם של התושבים הפלסטינים במונחים של יעילות כלכלית ובה בעת לדכא את הדחף הלאומי. היעד הכללי היה נרמול הכיבוש. רשת השליטה שנפרשה כדי לנהל את האוכלוסייה הייתה כה רחבה שהיא הקיפה את כל תחומי החיים הפלסטיניים בלי יוצא מן הכלל. ההתערבות המסיווית נועדה לתעל את האנרגיה של התושבים לאפיקים שנחשבו מועילים לישראל. אמנם נעשה שימוש באלימות לדיכוי כל צורה של התנגדות, אולם בסך הכול הפעלת האלימות הייתה מוגבלת, ואמצעי שליטה התבססו בעיקר על הכוח הממשמץ והבירוקרטי.

בחינת מספרי הפלסטינים שנהרגו במהלך השנים תומכת בטענה זו וממחישה את השינוי הדרמטי שחל במהלך שנות הכיבוש. בשני העשורים הראשונים לכיבוש הרגו כוחות הביטחון הישראליים כ-650 פלסטינים מהגדה ומרצועת עזה, שהם כ-32 אנשים בשנה. לעומת זאת, בשש השנים שבין 2001 ל-2007 הרגה ישראל בממוצע 674 פלסטינים מדי שנה, כלומר בתקופה זו הרגה ישראל בכל שנה יותר מאשר בכל 20 השנים הראשונות של הכיבוש.

17 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1996, עמ' 172) (לגבי תנורי גז חסרים נתונים עבור השנתיים הראשונות).

מספר ההרוגים הפלסטינים¹⁸

תקופה	יוני 1967 - דצ' 1987	דצ' 1987 - ספ' 2000	ספ' 2000 - דצ' 2006	סה"כ
מס' הרוגים פלסטינים	650	1,491	4,046	6,187
ממוצע שנתי	32	106	674	

סתירות הנוגעות לשילובם של הפועלים הפלסטינים בשוק העבודה הישראלי

כפי שאנו יודעים עתה, ישראל נכשלה בהשגת מטרותיה. אין ספק שתהליכים בין-לאומיים, חיווק המוסדות הלאומיים הפלסטיניים בשטחים ומחוצה להם והנסיבות הפוליטיות המשתנות בישראל תרמו כולם לשינויים שחלו בגדה המערבית וברצועת עזה, אולם תופעות הלוואי והסתירות שיצרו אמצעי השליטה סייעו בעיצוב ההתנגדות הפלסטינית ובתמורות שחלו במדיניות ישראל בשטחים. מפאת קוצר היריעה אתרכו בפועלים הפלסטינים, ואראה כיצד הכללתם בשוק העבודה הישראלי יצרה סדרה של סתירות שזירזו ואף עיצבו את השינויים. ראשית, חיוני להבהיר שאני רואה בהעסקתם של הפועלים הפלסטינים בשוק העבודה הישראלי אמצעי שליטה. היה זה הגורם החשוב ביותר שהוביל לשגשוג הכלכלי בעשור הראשון לכיבוש, שגשוג שלדעת הקברניטים הישראלים היה חיוני לדיכוי כל גילוי של התנגדות. סקרים מוכיחים שלשילובם של הפלסטינים בשוק העבודה הישראלי הייתה השפעה מכרעת על הצריכה הפרטית בשטחים הכבושים (גידול של 100% בשבע שנים), מה שבתורו הוביל לכך שגם רמת החיים וסגנון החיים השתנו במהירות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1996, עמ' 86, 105). עם זאת שילובם של העובדים הפלסטינים בשוק העבודה הישראלי היה תמיד חלקי בלבד. מלבד משכורותיהם הנמוכות יותר, הם גם לא הורשו להצטרף לאיגודי העובדים הקיימים בישראל ואף לא להקים איגודים משל עצמם לעובדים המועסקים בישראל (גרינברג, 1993). השילוב הכלכלי החלקי וחוסר הביטחון התעסוקתי שנבע ממנו מעידים על כך שהפלסטינים לא קיבלו זכויות פוליטיות ולכן לא יכלו ליהנות מהזכויות הכלכליות והחברתיות של מעמד העובדים הישראליים.¹⁹

18 הנתונים בטבלה נלקחו ממקורות שונים. "בצלם" תיעד את מספר ההרוגים בשטחים מאז פרוץ האינתיפאדה הראשונה, בדצמבר 1987. לפי ארגון משפחות ההרוגים הפלסטיני, ברצועת עזה נהרגו כ-400 איש מ'1967 עד פרוץ האינתיפאדה הראשונה (הארץ, 23 באוגוסט 2005). דוד רונן טוען ש'87 פלסטינים נהרגו בגדה מסוף המלחמה ועד דצמבר 1967 (רונן, 1990, עמ' 57). מרון בנבנישתי גורס שמשנת 1968 ועד 1983 נהרגו 92 פלסטינים בגדה (Benvenisti, 1986, p. 63). בשנים 1986 ו-1987 נהרגו 30 איש נוספים בגדה (Benvenisti, 1987, p. 42). ארגון זכויות האדם הפלסטיני אל חק מדווח שב'1984 נהרגו בגדה 11 פלסטינים (Al Haq, 1985, p. 5). מכאן שמספר ההרוגים הכולל עד סוף 1987 מסתכם ב'620 בני אדם, אבל חסרים נתונים לגבי שנת 1985.

19 אף-על-פי שהפלסטינים שילמו ביטוח לאומי, הם לא קיבלו קצבת ילדים, קצבת זקנה, קצבת אובדן הכנסה, דמי אבטלה וכד'.

בעקבות זאת לא רק שהפועלים הפלסטינים היו חסרי אונים מול גחמות שונות של מעסיקיהם, אלא שהם גם היו פגיעים הרבה יותר במקרים של שינוי לרעה בכוחות השוק. השלכותיו של המשבר הכלכלי שפקד את ישראל בתחילת שנות ה-80, למשל, הורגשו מיד בשטחים הכבושים, שכן לעובדים הפלסטינים לא היו שום ביטחונות ובמקרים רבים הם היו הראשונים שפוטרו. משום כך בעתות משבר היה על הפלסטינים להיות זהירים במיוחד. משמעות הדבר הייתה שבנוסף לאימוץ דפוסי עבודה הולמים, כמו חריצות וצייתנות, שאותם מצפים למצוא אצל כל עובד, הפועלים הפלסטינים היו גם צריכים לאמץ התנהלות פוליטית ראויה, שהמאפיין הבולט ביותר שלה היה דיכוי של כל השאיפות הלאומיות. במילים אחרות, בתמורה לשילובם החלקי בכלכלה, היה על הפלסטינים לבלום את שאיפותיהם הלאומיות. מדובר באמצעי שליטה מודע פחות, הפועל בעיקר על-ידי הפצת נורמות המיועדות להבנות הן את ההתנהגות והן את שדה הפעילות האפשריים של הסובייקט הפלסטיני.

השילוב החלקי בשוק הישראלי התבטא גם בשיבוצם של הפלסטינים בעיקר בעבודות כפיים בלתי מיומנות, למשל בענפי הבניין, התעשייה, החקלאות והשירותים. היצע המשרות נקבע על-ידי הצרכים הכלכליים של ישראל, וההשלכה של כך הייתה שהפלסטינים לא עודדו להרחיב את טווח המיומנויות המקצועיות שלהם או לרכוש השכלה גבוהה (Roy, 1995, p. 218). מרבית הפלסטינים שכן רכשו השכלה גבוהה נאלצו לחפש תעסוקה מעבר לים, לעתים קרובות במדינות המפרץ הפרסי, שכן לא היו די משרות מקצועיות בשטחים הכבושים (Diwan & Shaban, 1999, pp. 3–4; Hamed & Shaban, 1993, p. 118). הדרישות הישראליות השפיעו, כמובן, לא רק על האינדיווידואל הפלסטיני, אלא הן היו בעלות השפעה מזיקה ארוכת טווח על הכלכלה הפלסטינית כולה; גורם המשיכה (pull factor), שהתרכזו כולו בעבודה לא מיומנת, סייע לשמר את הכלכלה הלא מפותחת בשטחים הכבושים ולמעשה אף הוביל לנסיגה במצב הכלכלי.

בשני העשורים הראשונים של הכיבוש היו הגבולות בין השטחים הכבושים לישראל פתוחים באופן כללי, פרט לתקופות קצרות בזמן המבצע הצבאי בעזה בשנת 1971 ובזמן מלחמת יום הכיפורים ב-1973. כמעט כל פלסטיני שרצה בכך היה יכול לחפש עבודה בישראל. היתרי העבודה ניתנו באופן פחות או יותר אוטומטי, ושימשו רק למטרות של ביקורת וגביית מסים (Lein, 1999, p. 27). מכאן שמערכת היחסים בין מעסיק לעובד הספיקה במשך מספר שנים ליצור את "דפוס ההתנהגות הראוי" של הפועלים הפלסטינים, כך שאמצעי השליטה המושפעים מהכוח הממשמע הודגשו. התחלת השימוש באישורי כניסה לאחר פרוץ האינתיפאדה הראשונה הייתה סימן ברור כי מערכת היחסים בין המעסיק לעובד כבר לא נחשבה למספקת, ושהקונפיגורציה של אופני הכוח שונתה. אבל שינוי זה הוא, לדעתי, תוצאה של סדרת סתירות הקשורות בסידורי עבודה ואשר החלו לצוץ מוקדם יותר. מפאת חוסר מקום אתיחס רק לארבע מהן.

לפני שאפנה לדיון בסתירות, ברצוני להדגיש ששילובם של הפועלים בשוק העבודה הישראלי לא השפיע באופן זהה על הגדה המערבית ועל רצועת עזה, זאת בשל ההבדלים במעמדם חברתי של הפועלים בכל אזור. מרבית הפועלים מהגדה המערבית באו מיישובים כפריים, שבהם מתגוררים 70% מאוכלוסיית האזור, ואילו מרבית הפועלים מרצועת עזה באו ממחנות פליטים. חשוב גם לזכור שהקרבה של שני האזורים למרכזי העבודה אפשרה

למרבית הפועלים להמשיך בקשריהם הרצופים עם סביבתם הביתית, שכן מרבית הפועלים נסעו מהבית לעבודה מדי יום, ולא היו מהגרי עבודה (Tamari, 1981, p. 33).

סתירה מספר 1

לטענתו של יואל מגדל, שילובם של פועלים פלסטינים בשוק העבודה הישראלי יצר, כבר בראשית שנות ה-70, שני בקיעים חברתיים מרכזיים בכפרי הגדה: פערי דורות ופערי שכר (Migdal, 1980, p. 62). פערים אלה הובילו בסופו של דבר להיחלשותה של ההנהגה הכפרית המסורתית, שכן הפועלים שעבדו בישראל נעשו עצמאיים כלכלית ודרשו להשמיע את קולם בפוליטיקה המקומית. במקביל לעובדה שהפועלים הפלסטינים הפכו תלויים בישראל למחייתם, מה שחיוק את שליטתה של ישראל עליהם, גרם תהליך זה להחלשת שליטתן של האליטות המסורתיות על פועלים אלה. זאת משום שלעתים הגיעו למעמד כלכלי איתן יותר מזה של האליטות הוותיקות. בהמשך הביא תהליך זה גם להחלשת השליטה של ישראל בפועלים, שכן אחת הדרכים לשלוט בהם הייתה באמצעות האליטות.

בשנת 1976, עת ערכה ישראל בחירות מקומיות בגדה המערבית, הסתבר שרבים מן הפועלים יצרו בריתות עם הלאומנים העירוניים, על מנת להשיג כוח פוליטי שישקף את עליית כוחם הכלכלי. הלאומנים ניצחו בבחירות, והנחיתו מכה על האליטות המסורתיות ועל הממשל הצבאי הישראלי. במילים אחרות, ניסיונה של ישראל לשלוט על האוכלוסייה באמצעות מתן הטבות לאליטות הוותיקות נכשל לא מעט בשל העובדה ששילובם של גברים צעירים בשוק העבודה הישראלי העניק כוח לפועלים רבים שחיפשו דרכים להפוך את הישגיהם הכלכליים לכוח פוליטי. מכאן ששילובם של עובדים, שנועד לשמש כאמצעי לריסון האוכלוסייה, חתר תחת אמצעי שליטה אחר, והוא השימוש באליטות הוותיקות לניהול האזור ולריסון השאיפות הלאומיות של הפלסטינים.

סתירה מספר 2

בראשית שנות ה-70 אימצה ישראל "מדיניות ליברלית" בשטחים, במסגרתה ניתנו לתושבים אישורים לפתוח אוניברסיטאות. ביר זית, שהייתה מכללה דו-שנתית, הפכה לאוניברסיטה ב-1972, אוניברסיטת בית לחם פתחה את שעריה ב-1973, א-נג'אח הפכה ממכללה לאוניברסיטה ב-1977, בערך באותו הזמן הפכה אוניברסיטת חברון, שהייתה קיימת כמכללה מאז 1971, למוסד מוכר, והאוניברסיטה האיסלאמית בעזה נפתחה ב-1978. בתוך תקופת זמן קצרה יחסית הפיקו אוניברסיטאות אלה שכבה מקצועית גדולה למדי של בעלי תארים אקדמיים. הבעיה הייתה שאפשרויות התעסוקה שהיו פתוחות בפני בוגרי האוניברסיטאות היו מוגבלות ביותר, ורבים מן הבוגרים לא יכלו למצוא עבודות שיתאימו לכישוריהם. שוק העבודה הישראלי היה מעוניין רק בעובדים חסרי הכשרה, וישראל סיכלה את כל ניסיונות הפלסטינים להקים תעשייה עצמאית ומגזר שירותים מודרני. המחסור בעבודה עורר מידה רבה של זעם ומרירות בקרב הבוגרים המובטלים או המועסקים שלא בתחום הכשרתם, שמספרם, על-פי זאב שיף ואהוד יערי, הגיע לכ-15,000 בראשית האינתיפאדה הראשונה (שיף ויערי, 1990, עמ' 91). במילים אחרות, הגבלת השילוב התעסוקתי לעובדים חסרי הכשרה בלבד, לצד המגבלות והאיסורים על פיתוח ענפי הכלכלה המקומית, סתרו בסופו של דבר את "המדיניות הליברלית" של פתיחת אוניברסיטאות.

סתירה מספר 3

אף ששילובם של פועלים פלסטינים בשוק העבודה הישראלי יצר צמיחה כלכלית ובכך סייע למנוע תסיסה חברתית, בסופו של דבר הוא עודד התנגדות לשלטון הישראלי והיה לאחד הגורמים המכריעים שהביאו לפריצתה של האינתיפאדה הראשונה. בהקשר זה יש להדגיש שתי נקודות מרכזיות: 1. העסקתם של פועלים פלסטינים בישראל הביאה אותם למגע יום-יומי עם הלאומיות הישראלית. 2. השילוב החלקי בלבד של הפועלים הפלסטינים הוביל לניצולם. הנקודה הראשונה ברורה למדי. הפועלים הפלסטינים באו במגע יום-יומי עם החברה הישראלית ועם תרבותה, שאופיינה באידאולוגיה לאומית היפראקטיווית. מגע זה גרם לחידוד הרגישות הלאומית וחיוזוקה בקרב הפועלים הפלסטינים, והם החלו להשתמש בשיח לאומי כדי להתמודד מול ההנהגה הכפרית המסורתית. בנוגע לניצול הפועלים, לשיף וליערי ניתנה גישה לתיקי החקירה של השב"כ שהראו כי המכנה המשותף לרוב העצורים הפלסטינים בחודשים הראשונים לאינתיפאדה היה שהם עבדו בעבר בישראל:

כאשר נתבקשו להסביר את מניעים להצטרף למהומות, נתנו העצורים, כל אחד בנפרד, נימוק זהה: ההרגשה שנעשה להם עוול אישי קשה מצד מעסיקיהם היהודים או חבריהם למקומות העבודה. כל עצור וסיפורו. גם מי שהתבסס במקום עבודתו וקשר יחסים קרובים עם מעסיקו, שמר בלבו טרוניה עליו. פעם אחר פעם חזרו התיאורים על עצמם: מעשים של פגיעות במלים ואף בבעיטה ובסגירת לחי; טענות קשות על גזילת שכר; עבודה קשה מנשוא; וכמובן, התאנות המשטרה לערבים במעצרים ללא הבחנה אחרי כל תקרית. כולם קבלו על ההשפלה והעלבונות שספגו במשך שנים במחסומי הדרכים של צה"ל ומשמר הגבול: יחס מתנשא לשמו, חיפושים גופניים מלווים דחיפות וקללות, זלזול לעיני קהל (שיף ויערי, 1990, עמ' 74-75).

העובדה שבשוק העבודה הישראלי שולבו פלסטינים מכל שכבות החברה ולא רק מן המעמדות הנמוכים, ושהיחס אל כל הפועלים התאפיין באותה מידה של בוז, תרמה לשינוי הריבוד החברתי באוכלוסייה הפלסטינית – צומצמו הבדלי המעמדות ואפילו טושטשו הפערים בין חמולות שונות ובין אלה שהיו בעלי אדמות לחסרי אדמות. בדרך זו היא חיזקה את התנועה הלאומית הפלסטינית. כפי שמציין יוסט הילטרמן, הייתה החלטה מודעת לכונן "אחדות לאומית של מעמדות" במטרה ליצור אווירה שתאפשר מאבק מאוחד נגד האויב המשותף (Hiltermann, 1991, p. 8).

סתירה מספר 4

המספר הגדל והולך של פלסטינים שנכנסו לישראל לחפש עבודה גרם גם לצניחה במספר העובדים שנותרו בשטחים לעבד את האדמה הפלסטינית. אם בשנת 1972 עבדו בחקלאות 42,500 פלסטינים בגדה המערבית, הרי שבשנת 1980 צנח המספר הזה בכ-30% ל-28,900 עובדי חקלאות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1996, עמ' 135). מחקר השדה של יואל מגדל, שנערך בראשית שנות ה-70, מצא כי באזורים מסוימים עיבדו החקלאים רק 20% מן השטחים שנחרשו ונורעו בעבר (Migdal, 1980, p. 67). לפי דוח שפורסם על-ידי המפלגה

הקומוניסטית הישראלית, ב-1969 נותרו 238 אלף דונם של אדמה חקלאית ללא עיבוד, בעוד שב-1970 עלה המספר ל-354 אלף דונם. על-פי הדוח, העובדים הפלסטינים, אפילו בעליהן של חלקות אדמה קטנות, הרוויחו יותר מעבודה בתוך גבולות ישראל, וזו הסיבה לזניחת העיבוד החקלאי בשטחים (Ryan, 1974, p. 13).

כלכלן ידוע בגדה המערבית מאשר נתונים אלה. בריאיון שנתן ב-1977 הוא ציין: "כבר אין זה משתלם לאיכר לטפל בעצי הזית או בחלקות האדמה הסלעיות שלו. הוא בוחר בדרך הפעולה ההגיונית יותר: לחפש עבודה במקום אחר. איכרי הגדה המערבית נתנו לשדותיהם להפוך לשדות בור יותר ויותר, ולגמרי הזניחו את אחזקת הטרסות שלהם" (Husseini, 1977). מגמה זו התעצמה על-ידי קביעת מכסות מים נוקשות בתחילת שנות ה-70, אשר לא שונו במשך למעלה מעשור, ועל-ידי ייקור משמעותי של תעריפי המים לאיכרים הפלסטינים – פי ארבעה לעומת התשלום שנגבה מאיכרים ישראלים (Benvenisti, 1986, p. 10). משום כך אין זה מפתיע שב-1984 עובדה פחות אדמה מאשר ב-1968 למרות גדילת האוכלוסייה בכ-30% (Benvenisti, 1986, pp. 8–9). עם זאת הירידה בהיקף השטחים המעובדים לא הובילה לירידה בתפוקה. עד 1982 הייתה למעשה עלייה בתפוקה, בזכות שינויים בשיטות העיבוד, הרחבת המיכון, שיפור הטכנולוגיה החקלאית והחלפת כמה מן היבולים דלי הערך ביבולים רווחיים יותר – והחקלאות הייתה לענף היציב ביותר בכלכלה הפלסטינית בגדה המערבית. לאחר 1982 חלה ירידה מתמדת בתרומתה של החקלאות לכלכלה הפלסטינית. שינויים אלה שיחקו לידי מנגנוני הפקעת אדמות שישראל פיתחה במהלך השנים, לפיהם ניתן להפקיע באופן חוקי אדמה שלא עובדה במשך מספר שנים. באופן זה העסקת פועלים פלסטינים סייעה לישראל לגזול אדמות מידי הפלסטינים. מאוחר יותר, כשנאסר על הפועלים הפלסטינים להיכנס לישראל, הם רצו לחזור לעבודה החקלאית, אך אז כבר לא התאפשר להם להרחיב את השטחים המעובדים משום שכל חלקת אדמה שהייתה נטושה כבר הוחרמה על-ידי ישראל. על רקע זה התקשו הפועלים המובטלים לקיים את עצמם בכבוד, והדבר חיזק את התסיסה החברתית. כאן אנו רואים שני אמצעי שליטה שהשלימו זה את זה בתקופה אחת אך סתרו זה את זה בתקופה אחרת.

סיכום

בחינת ההיסטוריה של הכיבוש חושפת את התמורות שחלו באמצעי השליטה שישראל הפעילה על השטחים במהלך השנים. סיבות שונות עמדו בבסיס השינויים הללו, אך טענתי היא שתופעות הלוואי והסתירות שנבעו מהשימוש באמצעי השליטה השונים היוו כוח מרכזי שהוביל לטרנספורמציה. מצד אחד, השתמשה ישראל במגוון מנגנונים ופרקטיקות במטרה לנרמל את הכיבוש, לדכא את הזהות הפלסטינית הלאומית ולפורר את החברה הפלסטינית. מצד שני, רבים מאמצעי השליטה יצרו תופעות לוואי וסתירות שדווקא תרמו לחיזוק הזהות הלאומית והאחדות הפלסטינית. מניתוח היסטורי זה עולה שאמצעי השליטה עצמם שיחקו תפקיד חשוב בעיצוב ההתנגדות, אשר בתורה עיצבה את מדיניות הכיבוש של ישראל, ממנה נגזרות החלטותיה להעביר את הדגש מסוג אחד של כוח למשנהו.

במאמר אחר (Gordon, 2008) אני מראה שבשלב מסוים תופעות הלוואי והסתירות הובילו לשינוי עמוק יותר שהביא להחלפת העיקרון המנחה של הכיבוש מעיקרון הקולוניזציה לעיקרון ההפרדה. ב"עיקרון הקולוניזציה" אני מתכוון לאותה צורת שלטון שבה הכובש מנסה לנהל את חיי הנכבשים ובה בעת לנצל את משאבי השטח הכבוש.²⁰ מעצמות קולוניאליסטיות אינן כובשות שטחים כדי לשלוט באוכלוסיות המקומיות, אולם בסופו של דבר הן מנהלות את חיי התושבים כדי להקל על עצמן את מלאכת ניצול המשאבים. כפי שראינו אחרי מלחמת ששת הימים, ישראל קיבלה אחריות לגורל התושבים הכבושים, והיא החלה להפעיל את המוסדות האזרחיים המרכזיים שבאמצעותם מתנהלים חיייהן של חברות מודרניות. במקביל היא החלה לנצל את כוח העבודה הזול ולהפקיע אדמות ומקורות מים פלסטיניים, שהיו משאבי הטבע החשובים ביותר באזור.

הסתירות ותופעות הלוואי של אמצעי השליטה הובילו בשלב מסוים לאינתיפאדה הראשונה. במהלכה הבינה ישראל כי עיקרון הקולוניזציה כבר לא יוכל לשמש כעיקרון המעצב של שליטתה בגדה המערבית וברצועת עזה, והיא החלה לחפש עיקרון אחר שיאפשר לה לקיים את הכיבוש. השאיפה לנרמל את הכיבוש ולדכא את הלאומיות הפלסטינית בעזרת סדרה של מנגנוני משמעת המגובים בעת הצורך בכוח הזרוע התגלתה כלא מציאותית. עברו כמה שנים עד שהתגבשה מדיניות ברורה, ולבסוף התקבל עיקרון ההפרדה. בניגוד לעיקרון הקולוניזציה, שנדון במפורש רק לעתים נדירות, עקרון ההפרדה נדון בלי סוף. המשפט המייצג עקרון זה יותר מכל הוא "אנחנו כאן, הם שם", לפיו ה"אנחנו" הם הישראלים (היהודים) וה"הם" הם הפלסטינים.

אם העיקרון הראשון מייצג את עקרון הכיבוש, הרי שהשני מציע, כביכול, פתרון לכיבוש. מילת המפתח כאן היא כביכול. למען האמת, העיקרון השני לא נועד לפתור את בעיית הכיבוש אלא לשנות את ההיגיון שלו. במילים אחרות, "אנחנו כאן, הם שם" אינו מציין נסיגה של כוחות ישראלים מן השטחים הכבושים (אף שכך זה נתפס בציבור הישראלי), אלא הוא גורם לטשטוש העובדה שישראל ארגנה מחדש את כוחותיה בשטחים במטרה להמשיך ולשלוט על משאביהם. קריאה מדוקדקת של הסכמי אוסלו, שהיו תוצאה ישירה של האינתיפאדה הראשונה כמו גם של השינויים שחלו בנסיבות הכלכליות והפוליטיות בזירה הבין-לאומית, מוכיחה שמדובר בארגון מחדש של הכוח ולא הסגתו. מכאן שיש להבין הסכמים אלה כהמשך הכיבוש באמצעים אחרים, או כפי שמירון בנבנישתי גרס כבר לפני שנים רבות: אוסלו היא סוג של "כיבוש בשלט רחוק" (Benvenisti, 1995; ראו גם הס, 1996; Usher, 1999; Said, 1996; Gordon, 2002b).

משמעותו של עקרון ההפרדה, אם כן, אינה סיום השליטה, אלא החלפתה משיטה המבוססת על ניהול חיי התושבים הכבושים לשיטה שכבר אינה מתעניינת בחיי התושבים הפלסטינים. אחד הביטויים החשובים לשינוי זה אפשר לראות בפעילותה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שהפסיקה לעקוב אחר ההתפתחויות הנוגעות לאוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הכבושים. ביטוי נוסף אפשר לראות ביחסה של ישראל אל החוק. בעוד שעד לספטמבר 2000 שלטה ישראל בתושבים הכבושים בעיקר באמצעות יישומן של מספר

20 הקולוניאליזם הוא תופעה מורכבת בעלת ממדים שונים ותצורות שונות. לדיון מעמיק בנושא ובמיוחד בהקשר הישראלי, ראו שפיר (1993); Shafir (1989).

מערכות חוק – שאמנם כללו גם חוקים דרקוניים שהתירו את כליאתם של אלפי אסירים פוליטיים, כמו גם עריכת גירושים, הריסות בתים, עינויים, הטלת סגרים ממושכים וצורות אחרות של ענישה קולקטיביות – הרי שאחד המאפיינים הבולטים של האינתיפאדה השנייה ושל עקרון ההפרדה הוא ההשעיה הנרחבת של החוק. במהלך 33 השנים הראשונות של הכיבוש כל השעיה של חוק נחשבה לאירוע יוצא מן הכלל, אף שאכיפת החוק לא חייבה עשיית צדק משמעותית כלשהי (Kretzmer, 2002; Hajjar, 2005). באינתיפאדה השנייה הפכה השעיית החוק לנורמה. דוגמה אחת להשעיה כזו היא ההיקף הנרחב של הוצאות להורג ללא משפט. העובדה שאף לא חייל ישראלי אחד נשפט בגין הריגות אלה, ושהן הפכו לחלק ממדיניות גלויה, מעידים על כך שחלק מן התושבים הכבושים הפכו למה שהפילוסוף האיטלקי ג'ורג'ו אגמבן כינה "homo sacer", כלומר אנשים שניתן להורגם מבלי שהדבר ייחשב לפשע (Agamben, 1998).

במקום אחר אני מראה שעיקרון ההפרדה אכן מייצר היגיון שליטה שונה לחלוטין מזה המיוצר על-ידי עקרון הקולוניזציה (Gordon, 2008). אם בעשור הראשון לכיבוש ניסתה ישראל להפחית את מספר המובטלים הפלסטינים במטרה לשלוט באוכלוסייה, הרי שבמילניום הנוכחי פועלת ישראל ליצירת אבטלה מכוונת בשטחים הכבושים. בעוד שב-1992 הועסקו בישראל כ-30% מכוח העבודה הפלסטיני, הרי שב-1996 צנח המספר ל-7%, ושיעור האבטלה הממוצע בשטחים הגיע ל-32.6%, פי 11 לעומת 3% אבטלה ב-1992.²¹ בדומה לכך, אם בשנים הראשונות של הכיבוש סיפקה ישראל חיסונים לבקר ולעופות, הרי שב-2006 היא יצרה תנאים כאלה שמנעו מבני אדם לקבל חיסונים. למען האמת, תחת עקרון ההפרדה הגוף הפלסטיני כבר אינו נתפס כמושא שיש להתערב בו ולעצבו. השימוש שישראל עושה כיום באלימות קטלנית יותר אינו, אם כן, תוצאה של טקטיקה מקומית הננקטת לצורך השגת מטרות מסוימות, כמו דיכוי האינתיפאדה השנייה. גם לא ניתן להסביר את אלימותה של ישראל כתגובה להתנגדות אלימה יותר. השינוי ברפרטואר אמצעי האלימות משקף את המעבר מעקרון הקולוניזציה לעיקרון ההפרדה, והמעבר הזה הוא תוצאה ישירה של תופעות הלוואי והסתירות שנוצרו על-ידי אמצעי השליטה שישראל יישמה בשטחים.

מקורות

- גרינברג, ל' (1993). הסדרות מעל הכל. תל-אביב: נבו.
הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1996). חשבונות לאומיים של יהודה, שומרון וחבל עזה 1998-1996, פרסום מס' 1012.
הס, ע' (1996). לשתות מהים של עזה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
זרטל ע' ואלדר ע' (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. תל-אביב: דביר.
פייגה, מ' (2002). שתי מפות לגדה. ירושלים: מאגנס.
רון, ד' (1989). שנת השב"כ. תל-אביב: משרד הבטחון.

21 הנתונים נלקחו מאתר "בצלם" מתוך עמוד שכותרתו "The Palestinian economy during the period of the Oslo Accords: 1994–2000", www.btselem.org.

שיף, ז' ויערי א' (1990). האינת'פרדה. ירושלים: שוקן.
 שפיר, ג' (1993). קרקע, עבודה, ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים.
 בתוך א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמ' 104-119). תל-אביב:
 ברירות.

- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign power and bare life*. California: Stanford University Press.
- (2005). *State of exception*. Chicago: University of Chicago Press.
- Amnesty International (2004). *Under the rubble: House demolition and destruction of land and property*. London: Amnesty International.
- Arian, A. (1997). *The second republic: Politics in Israel*. New Jersey: Chatham House Publishers.
- Aronson, G. (1987). *Creating facts: Israel, Palestinians and the West Bank*. Washington D.C.: Institute for Palestine Studies.
- Benvenisti, M. (1986). *The West Bank data project, 1986 report, demographic, economic, legal, social, and political developments in the West Bank*. Washington D.C.: The American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- (1995). *Intimate enemies: Jews and Arabs in a shared land*. Berkeley: University of California Press.
- Benvenisti, M., & Khayat, S. (1987). *The West Bank and Gaza atlas*. Jerusalem: The Jerusalem Post.
- Black, I., & Morris, B. (1991). *Israel's secret wars: The untold history of Israeli intelligence*. London: Hamish Manilton.
- Carey, R. (2001). *The new Intifada: Resisting Israel's apartheid*. London: Verso Books.
- Chomsky, N. (1999). *Fateful triangle: The United States, Israel, and the Palestinians*. Boston: South End Press.
- Coordinator of Government Operations in the Administered Territories (1969). *Two years of military government, 1967–1969*. Tel-Aviv: Israeli Defense Forces.
- (1970). *Three years of military government, 1967–1970*. Tel-Aviv: Ministry of Defense.
- Country Reports on Human Rights Practices for 1984*. (1985). Ramallah: Al Haq.
- Dean, M. (1999). *Governmentality: Power and rule in modern society*. London: Sage Publications.
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the societies of control. *October*, 59, 3–7.
- Diwan, I., & Shaban, R.A. (Eds.). (1999). *Development under adversity: The Palestinian economy in transition*. Washington D.C.: The World Bank
- Dowty, A. (2001). *The Jewish state: A century later*. California: University of California Press.

- Dowty, A, & Rubenstein, A. S. (Eds). (1990). *Arab Israeli conflict: Perspectives*. New York: Harper Collins.
- Felner, E. (1995). *A policy of discrimination, land expropriation, planning and building in east Jerusalem*. Jerusalem: B'tselem.
- Foucault, M. (1979). *Discipline and punish*. New York: Vintage.
- (1980). *Power/Knowledge: selected interviews and other writings, 1972–1977*. New York: Vintage.
- (1982). Afterword: The subject and power. In H. L. Dreyfus, & P. Rabinow (Eds.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (pp. 208–226). Chicago: The University of Chicago Press.
- (1990). *The history of sexuality, Vol. 1*. New York: Vintage.
- (1991). Governmentality. In G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Eds.), *Foucault Effect: Studies in Governmentality* (pp. 87–104). London: Harvester Wheatsheaf.
- (2003). *Society must be defended*. New York: Penguin Books.
- Gazit, S. (1995). *The carrot and the stick: Israel's policy in Judea and Samaria, 1967–1969*. Washington D.C.: B'nai Brith Books.
- (2003). *Trapped fools: Thirty years of Israeli policy in the territories*. London: Frank Cass.
- Gordon, N. (2002a). On power and visibility: An Arendtian corrective of Foucault. *Human Studies*, 25(2), 125–145.
- (2002b). Outsourcing violations: The Israeli case. *Journal of Human Rights*, 1(3), 321–337.
- (8, July, 2004). The militarist and messianic ideologies (Electronic version). *Middle East Report*. From <http://www.merip.org/mero/mero070804.html>
- (2008). From colonization to separation: Exploring the structure of Israel's occupation. *Third World Quarterly*, 29(1), 25–44.
- Graham-Brown, S. (1984). *Education, repression, liberation: Palestinians*. London: World University Service.
- Hajjar, L (2005). *Courting conflict: The Israeli military court system in the West Bank and Gaza*. Berkeley: University of California Press.
- Hamed O. A., & Shaban, R. A. (1993). One-sided customs and monetary union: The case of the West Bank and Gaza strip under Israeli occupation. In S. Fischer, D. Rodrik, & E. Tuma (Eds.), *The Economics of Middle East Peace: Views from the Region* (pp. 117–148). Cambridge MA: MIT Press.
- Harris, W. W. (1978). War and settlement change: The Golan heights and the Jordan rift, 1967–1977. *Transactions of the Institute of British Geographers* (New Series), 3, 309–330.

- Hiltermann, J. R. (1991). *Behind the Intifada: Labor and womens movements in the occupied territories*. Princeton: Princeton University Press.
- Husseini A. R. (1977). Israel restructures West Bank economy, interview with A. R. Husseini. *Middle East Report*, 60, 21–23.
- Kimmerling, B., & Migdal, J. S. (2003). *The Palestinian people: A history*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Kretzmer, D. (2002). *The occupation of justice: The supreme court of Israel and the occupied territories*. Albany: State University of New York Press.
- Lein, Y. (1999). *Builders of Zion: Human rights violations of Palestinians from the occupied territories working in Israel and the settlements*. Jerusalem: B'tselem.
- (2002). *Land grab: Israel's settlement policy in the West Bank*. Jerusalem: B'tselem.
- Levi, S. (1982). Local government in the administered territories. In D. J. Elazar (Ed.), *Judea, Samaria and Gaza: Views on the present and future* (pp. 103–122). Washington: American Enterprise Institute for Public Policy and Research.
- Lockman, Z., & Beinin, J. (Eds.). (1989). *Intifada: The Palestinian uprising against Israeli occupation*. Boston: South End Press.
- Lustick, I. (1980). *Arabs in the Jewish state, Israel's control of a national minority*. Austin: University of Texas Press.
- Ma'oz, M. (1984). *Palestinian leadership on the West Bank: The changing role of the Arab mayors under Jordan and Israel*. London: Frank Cass.
- Meron, R. (1983). *Economic development in Judea-Samaria and the Gaza district, economic growth and structural change, 1970–1980*. Jerusalem: Bank of Israel Research Department.
- Migdal, J. S. (1980). *Palestinian society and politics*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
- Mitchell, T. (1991). The limits of the state: Beyond statist approaches and their critics. *The American Political Science Review*, 85(1), 77–96.
- Morris, B. (2001). *Righteous victims: A history of the Zionist-Arab conflict, 1881–2001*. New York: Vintage.
- (2003). *The birth of the palestinian refugee problem, 2nd edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pappe, I. (2006). *The ethnic cleansing of Palestine*. Oxford: Oneworld.
- Peteet, J. (1991). *Gender in crisis: Women and the Palestinian resistance movement*. New York: Columbia University Press.
- Ryan, S. (1974). Israeli economic policy in the occupied areas: Foundations of a new imperialism. *Middle East Report*, 24, 3–24.
- Roy, S. (1995). *The Gaza strip: The political economy of de-development*. Washington D.C.: Institute for Palestinian Studies.

- Said, E. (1992). *The question of Palestine*. New York: Vintage.
- (1996). *Peace and its discontents*. New York: Vintage.
- Segal, R., & Weizman, E. (2003). *A civilian occupation: The politics of Israeli architecture*. London: Verso.
- Sela, A. (1997). *The decline of the Arab-Israeli conflict: Middle East politics and the quest for regional order*. New York: SUNY Press.
- Shafir, G. (1989). *Land, labor and the origins of the Israeli Palestinian conflict, 1882–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shafir, G., & Peled Y. (2001). *The new Israel: Peacemaking and liberalization*. Boulder Colorado: Westview Press.
- Shamgar, M. (1982). Legal concepts and problems of the Israeli military government-The initial tage. In M. Shamgar (Ed.), *Military Government in the territories Administered by Israel 1967–1980, The Legal Aspects* (pp. 31–43). Jerusalem: Harry Sacher Institute for Legislative Research and Comparative Law.
- Shlaim, A. (2001). *The iron wall: Israel and the Arab world*. New York: W. W. Norton and Company.
- Schmitt, C. (2006). *Political theology: Four chapters on the concept of sovereignty*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stein, Y. (1997). *The quiet deportation: Revocation of residency of east Jerusalem Palestinians*. Jerusalem: HaMoked and B'tselem.
- Tamari, S. (1981). Building other people's homes: The Palestinian peasant's household and work in Israel. *Journal of Palestine Studies*, 11(1), 31–36.
- (1990). Eyeless in Judea: Israel's strategy of collaborators and forgeries. *Middle East Report, May-August*, 39–44.
- United Nations (1980). *Report of the secretary-general, development and international economic co-operation: Living conditions of the Palestinian people in the occupied Arab territories*. A/35/533, October 17.
- Usher, G. (1999). *Dispatches from Palestine: The rise and fall of the Oslo peace process*. London: Pluto Press.
- Weizman, E. (2007). *Hollow land: Israel's architecture of occupation*. New York: Verso Books.
- Zak, M. (1996). The shift in Ben-Gurion's attitude toward the kingdom of Jordan. *Israel Studies*, 1(2), 140–169.
- Zureik, E. (1979). *The Palestinians in Israel: A study in internal colonialism*. London: Routledge & Paul.